

ДУХОВНО-ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР КОНЦЕПЦІЇ НАУКОВОГО ЕТОСУ В. ВЕРНАДСЬКОГО

Н.В. Турпак

Криза духовності сучасної індустріальної цивілізації, яка створила могутню технонауку, ініціювала нестримний планетарний науково-технологічний активізм, споживацьке світосприйняття, — є, на наш погляд, сумною реалією наших днів. На нашу думку, втрачена морально-світоглядна основа, яка б дала змогу людству забезпечити собі гідне еко-майбутнє.

Освіта як найважливіша частина людської культури, що озброює людину світоглядними орієнтирами, наразі перебуває на шляху пошуків «нових стандартів гуманізму», щоб сприяти забезпеченню «революції людської свідомості» і перетворенню суспільства в глобальному масштабі, про що мріяли ще фундатори Римського Клубу.

В доповіді Римського Клубу «Немає меж для освіти» (1979 р.) було зазначено, що інноваційна освіта має бути пов'язана не тільки із забезпеченням шкільної, університетської або професійної освіти, але й з широким загальним підходом до життєвої поведінки і світогляду людської особи, заснованим на, так званій, «людській ініціативі». Було зазначено, що виховання, розвиток свідомості людини, мають бути «випереджаючими», здатними вести людину в ногу з часом, адекватно поводитися в нестандартних ситуаціях, передбачати майбутнє та активно формувати його. Людина має брати участь у суспільному житті так, щоб було забезпечене організаційне поєднання прав особи та її відповідальності за долю людства, засноване на гуманістичних цінностях [7, с. 836].

Нагальною світоглядною проблемою сучасної освіти є проблема розриву «двох культур» — природничо-наукової і соціально-гуманітарної. Розрив цих сфер в науці і освіті привів її до фрагментарності, відсутності синтетичного підходу, що пов'язував би різні науки, антиекологізму, відсутності певних ціннісних орієнтацій і світоглядних засад. Водночас, сучасна освіта дуже тісно пов'язана з науковою діяльністю, і тому, не мо-

же ігнорувати тенденції розвитку сучасної науки. Ці тенденції переважним чином пов'язані із народженням нового типу раціональності, який В.С. Стьопін запропонував визначити як постнекласичний [10], [11]. Сутність даного типу наукової раціональності пов'язана з орієнтацією сучасної науки на дослідження складних систем, що історично розвиваються, і це, в свою чергу, суттєво перебудовує ідеали і норми дослідницької діяльності. Серед об'єктів сучасної науково-дослідницької діяльності особливе місце займають природні комплекси, які містять в якості «компоненту» саму людину. Прикладами таких людинорозмірних комплексів є медико-біологічні об'єкти, об'єкти екології, включаючи біосферу в цілому (глобальна екологія), об'єкти біотехнології (генної інженерії), системи типу «людина-машина» (включаючи складні інформаційні комплекси і системи штучного інтелекту) і т.ін.

У зв'язку з необхідністю наукової взаємодії із складними системами виникає питання: чи може сучасна наука залишатися етично нейтральною? Значний внесок в розробку даного питання справили праці В. Стьопіна, Б. Юдіна, В. Канке, М. Кисельова та ін. (Див., напр.: [5], [11], [12], [13]). Водночас, недостатньо дослідженою залишається розробка даної проблеми В. Вернадським, її вплив на формування духовності сучасної людини. Ця тема і є предметом розгляду даної статті.

Передусім зауважимо, що, як відмічає В. Стьопін, при вивченні «людинорозмірних» об'єктів сучасної науки пошук істини завжди пов'язується з визначенням стратегії і можливих напрямків перетворення такого об'єкту, що безпосередньо торкається гуманістичних цінностей. З системами такого типу не можна вільно експериментувати. В процесі їх дослідження та практичного освоєння особливу роль починає відігравати знання «заборон» на деякі стратегії взаємодії, що потенційно містять в собі катастрофічні наслідки [10]. Саме такі заборони виступають певними регуляторами діяльності людини в некласичній етиці відповідальності, яка почала розвиватися з 1979 р. завдяки зусиллям німецько-американського філософа Х. Йонаса і німецького філософа Х. Ленка в якості новітнього варіанту етики цінностей. Х. Йонас впевнений в тому, що етичні конструкції в минулому не мали справу з умовами людського життя в глобальному масштабі. Так, етика доброзичливості Арістотеля, етика обов'язку І. Канта, етика цінностей М. Шелера і М. Гартмана були антропо- і соціоцентричними, спрямованими, передусім, на міжлюдські стосунки і соціоцентричні цінності. В той же час, новітній варіант етики цінностей — етика відповідальності — сприяє подоланню розриву між прогностичністю та могутністю дій людини, спонукає до відповідальності людини за своє майбутнє в умовах техногенної цивілізації. Слід зауважити, що ця нова етика не заперечує традиційної (старої) етики. Мова йде лише про певну трансформацію кантівського категоричного імперативу в імпера-

тив новий: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі» [4, с. 27].

Хоча етики відповідальності як особливої етичної концепції в часи В. Вернадського ще не було, необхідно відзначити, що цей вчений дуже близько підійшов саме до такого розуміння морально-етичних проблем. Так, ще в студентській роботі, незавершеній «Етиці» [3], яка була написана ще на початку 80-х років XIX ст., він по суті намітив стратегію своєї зацікавленості морально-етичною проблематикою і висловив переконання в тому, що ця проблематика є невід'ємною частиною його наукових пошуків. Згодом, це підтвердилося його власною морально-етичною позицією, а також знайшов свій вияв в його щоденниках, листах, публіцистиці, працях з історії науки, особливо в останньому творі «Наукова думка як планетне явище». На жаль, В. Вернадський не встиг дописати «книгу свого життя» «Хімічна будова біосфери Землі та її оточення». Якби це сталося, то той ідеал, який ми отримуємо в структурі ноосфери знайшов би своє всебічне, в тому числі і етичне, обґрунтування. Так, в 1937 р. він писав: «В книзі я хочу дати два визначальні екскурси — про логіку описового природознавства і про наукову етику.» [1, с. 179]. Наукова етика, на його думку, може розглядатися і з позицій людських взаємовідносин, з позицій «правильного життя в ноосфері», але вона може торкатися також іншого аспекту — морального життя науковця. Тоді ця особиста етика (при визнанні ноосфери — Н.Т.) «отримує дуже широку і глибоку базу» [1, с. 179].

В. Вернадський розумів етику як прагматичну науку. Він не пов'язував її з релігією і визначав як науку про поведінку в різних умовах життя і бажав, щоб ці умови поведінки спиралися на чіткі засади, щоб вони не суперечили тому, що відомо людині. Тому, напевно, зв'язок його міркувань про науку з етичною позицією як науковця виглядає таким органічним протягом всієї його наукової творчості. Це виявилось також в яскраво вираженій громадській суспільно-політичній позиції вченого, в організації і захисті ним вільних наукових досліджень в Росії та Україні, а також у розумінні ним правового демократичного суспільства як соціального середовища, необхідного для того «вибуху наукової творчості», який мислитель вважав необхідною передумовою для створення ноосфери.

Розробка проблеми наукового егосу В. Вернадським неподільно пов'язана з розумінням ним самої науки як складної системи, зорієнтованої у майбутнє. Міждисциплінарний підхід, спрямований на зближення наук про природу і наук про людину, формуючи широту мислення і цілісність сприйняття проблеми, з необхідністю вписує в структуру науки людину, а значить надає їй гуманістичних орієнтирів. «Марно почала б людина сподіватися науково будувати світ, відмовившись від себе і намагаючись знайти яке-небудь незалежне від її природи розуміння світу. Це завдання їй не під силу; воно є по суті ілюзією і може бути порівняне з класични-

ми прикладами таких ілюзій як пошуки *perpetuum mobile*, філософського каменю, квадратури кола. . . Знаходячи правильності і закономірності в оточуючому її світі, людина неминуче зводить їх до себе, до свого слова і свого розуму. В науково сформульованій істині завжди є відбиття, можливо надвелике, духовної особистості людини, її розуму» [2, с. 189].

Така «вписаність» людини в наукову будову світу дає підстави Вернадському визначити науку як витвір життя, а наукову побудову не як логічно струнку систему, а як динамічно несталу рівновагу. Наукова думка для нього — це дія, творчість в густині життя, яка для пізнання істини вимагає не тільки розумових здатностей, але й всіх інших, в тому числі й моралі, моральної відповідальності. Наука — це «стихийне відбиття життя людини в оточуючому людину середовищі — в ноосфері. Наука це — прояв дії в людському суспільстві, сукупність людської думки» [3, с. 340].

В. Вернадський звертав увагу також і на велику об'єднуючу роль науки в суспільстві. Наука і пов'язана з нею техніка сприяють єдності культури, вселенскості пізнання, організованості ноосфери. Вчений вважав, що подібну єдність не можуть дати а ні філософія, а ні релігія, адже наукова робота пов'язана з «вільним судженням вільної людської особистості», а значить в планетарному аспекті репрезентує такий стан «культурного людства», який пов'язаний з його духовним зростанням, моральним вдосконаленням. Наука, на думку В. Вернадського, в соціальному житті різко відрізняється від філософії і релігії тим, що вона, по суті, є єдиною і однаковою для всіх часів, соціальних середовищ і державних утворень [1, с. 220]. Наука є інтернаціональною, вона прагне до свободи думки і, в той же час, до «усвідомлення моральної відповідальності вчених проти використання наукових відкриттів і наукової роботи для руйнівної цілі, що йде всупереч з ідеєю ноосфери» [1, с. 200].

Наукова думка має бути спрямованою у майбутнє. Вчений вважав, що науковці не можуть не замислюватися над питаннями майбутнього: «Що дасть це майбутнє? Якими можуть бути наслідки нашої діяльності? Чи не можуть бути використані сили, що відкриті наукою на зле й некорисне?» Дуже важливим є, на думку В. Вернадського, усвідомлення таких питань, які по суті є вічними питаннями філософії, природничиками і математиками, адже саме їх успіхи в інженерній і технічній діяльності мають співвідноситися з питаннями майбутнього.

Отже, можна зазначити, що В. Вернадський добре розумів суперечності «людинорозмірного» світу, а також соціальну небезпеку етично «елімінованого», позаціннісного знання. За межами нормативно-моральної оцінки, поза соціальним контролем, наукове знання губить свої гуманістичні виміри і стає соціально-небезпечним. Тому необхідною умовою створення ноосфери він вважав всебічний розвиток особистості, передусім особистості вченого.

Особистість вченого, на думку мислителя, є складним утворенням. Особистість завжди дотримується певної моралі, громадянської позиції, а також виступає генератором наукового світогляду. Науковий світогляд особистості, з одного боку, містить в собі наукові, логічні побудови, матеріали з історії науки, з іншого боку — розвивається у тісному зв'язку з релігією, філософією, мистецтвом, суспільним життям, адже «всі ці сторони людської душі є необхідними для її розвитку, виступають тим живильним середовищем, з якого вона черпає життєві сили, тією атмосферою, в якій відбувається наукова діяльність» [2, с. 61]. Необхідною умовою наукового розвитку особистості є, згідно з В. Вернадським, і визнання повної свободи особистості, особистісного духу, адже тільки завдяки цьому, може один науковий світогляд змінюватися іншим, створеним вільною, незалежною роботою особистості [2, с. 86].

В. Вернадський віддавав перевагу саме науковому світогляду, а не релігійному чи філософському, і аргументував свою позицію тим, що наш час — це час примату науки над філософією. Час філософії — в майбутньому, коли вона буде в змозі по-філософському осмислити весь величезний матеріал, що накопичений наукою. Водночас, на думку Вернадського, «межа між філософією і наукою — по об'єктам їх дослідження — зникає, коли справа торкається загальних питань природознавства» [3, с. 341]. Бурхливий розвиток природознавства, а також математичних наук у ХХ ст. швидко змінює уявлення людини про реальність. Це вимагає від науковця розвитку творчого мислення, адже, з точки зору Вернадського, науковий світогляд не є результатом простого об'єктивного спостереження, а виступає результатом творчого осмислення зовнішньої реальності, пов'язаного із впливом загального інтелектуального клімату даної епохи. Отже, «мисляча людина — це міра усьому. Вона є величезним планетним явищем». [1, с. 233].

В своїх працях з філософії природознавства В. Вернадський неодноразово звертав свою увагу на проблему взаємовідношення науки і філософії. З одного боку, його дуже хвилювали питання формування наукового світогляду і логіки природознавства, до яких він звертався в 30-х роках. З іншого, — він переймався проблемою взаємозв'язку і взаємовпливу наукових, філософських і релігійних вчень. Думки В. Вернадського про науковий світогляд як результат творчого осмислення зовнішньої реальності суб'єктом пізнання знайшли свій відгук згодом в думках В. Гейзенберга, німецького фізика-теоретика, що висловив свій відомий в науці принцип невизначенності, згідно з яким уява про об'єкт пізнання залежить не тільки від його власного стану, але й від стану спостерігача. Ця ж думка була, в подальшому, розвинута Т. Куном в його вченні про зміну наукових парадигм. Сучасною є, також, думка В. Вернадського, що науковий світогляд не є синонімом істини, а поступово еволюціонує, а також є неро-

зривно пов'язаним з пануючими філософськими, релігійними, художніми уявленнями, що визначають загальний інтелектуальний клімат і рівень духовного розвитку людської свідомості тієї чи іншої епохи. Вчений звертав увагу також на те, що в науковій творчості природне явище виступає у всій багатоманітності природних зв'язків («логіка речей»), і що словесні і логіко-математичні побудови («логіка понять») не можуть адекватно виразити багатство і багатоманітність інтимної творчої лабораторії вченого. Наука як творчий пошук пов'язана з певним містичним відчуттям світу, з припущенням, що «у людини є сторони розвитку нервової системи, які дадуть прояв в майбутньому, в аспекті палеонтологічного процесу [1, с. 229]. Свою концепцію природи вчений пов'язує з певними філософсько-містичними переживаннями, а майбутній розвиток науки — з шляхом не християнства, а буддизму [3, с. 381]. Таке містичне, інтуїтивне «занурення» в природу допомагало зрозуміти її як цілісність, відчуття цінність усіх живих істот біосфери, усіх фрагментів планети Земля. Вчення про біосферу В. Вернадського — це своєрідна натурфілософська концепція з елементами екологічної етики («глибинної екології»), пов'язаної з такою натуралістичною конструкцією як «біоцентризм» («екоцентризм»), і напевно, залишається поки ще однією з найбільш недосліджених сторінок творчості мислителя.

Біосферний етап творчості В. Вернадського яскраво завершується розробкою вчення про ноосферу як стадію еволюційного розвитку біосфери Землі, обумовлену появою і поширенням впливу колективного людського розуму на всі природні процеси. Вчений був переконаний, що кінцевий результат цього впливу буде корисним як для всіх компонентів перетвореної біосфери, так і для людини.

Ноосферні ідеї В. Вернадський розвинув в своїх останніх працях «Хімічна будова біосфери Землі та її оточення», «Наукова думка як планетне явище» та в статті «Деякі слова про ноосферу» (1944 р). Багато в цій проблемі залишилося недоопрацьованим, наприклад питання про час початку ноосферного етапу еволюції біосфери. Іноді вчений писав, що цей етап треба пов'язувати з початком свідомої перебудови людиною природи, а саме, з початком землеробства і скотарства в епоху палеоліту. В інших місцях зазначав, що людство тільки «вступає» в епоху ноосфери, що мине ще декілька поколінь, ніж вона буде сформована. Ближчою до істини, напевно, є друга версія, оскільки багато умов, при яких можливе існування ноосфери, а саме, політичне об'єднання усього людства, рівність людей всіх націй і рас, припинення війн, про що неодноразово писав В. Вернадський, — не досягнуті.

Вчений прекрасно розумів, і про це свідчить його листування з Б. Личковим (1940–1944 рр.) [8], П. Флоренським (20-ті роки) [9], що «одиниця» виміру ноосфери — людина, є істотою незавершеною, недосконалою, і, на-

віть, «кризовою». Водночас, існує ідеал вищої, духовної Людини, ідеал, що керує людиною в її зростанні, перетворенні власної природи. А значить, витвір людини — ноосфера, це не просто певна дисгармонійна реальність, що перебуває в процесі свого становлення, але й певний ідеал цього становлення. Людина є єдиною з живих істот, що не тільки живе в теперешньому, але й постійно співвідносить своє життя з тим, що має бути. Потреба в ідеалі, з якою народжується людина, і згодом створює нову ноосферу оболонку Землі, має наповнитися, на думку В. Вернадського, потребою перевершити себе в своїй сьогодинній соціальній, історичній, біологічній якості, адже людина — частина культурної біогеохімічної енергії, пов'язаної з розвитком мозоку, появою розуму і розвитком духовності особи. Саме духовна енергія особи, що виявляє себе в релігійних, естетичних почуттях, інтелектуальній інтуїції, продукує наукову думку і перетворює її на планетне явище.

Отже, визначаючи ноосферу як вищу стадію розвитку біосфери Землі, в умовах якої людська думка стає дійовою, геологічною силою, вчений вмщував в це поняття високий гуманітарний, етичний смисл.

Можна погодитися з думкою А.В. Огурцова про те, що в своїх природничо-наукових пошуках, звертаючи увагу на соціокультурні аспекти діяльності людини, В. Вернадський був гуманітарієм. Разом з цим, одночасно, він протиставив однобічному гуманітарному мисленню ясне розуміння ролі природничих процесів в житті людства, звернув увагу на можливості і перспективи натуралістичної думки в досягненні значимості історичного життя [6].

На наш погляд, розробка проблеми етичного виміру науки у Вернадського пов'язана з постнекласичними підходами до розуміння самої науки як складної, динамічної, людиномірної системи, спрямованої у майбутнє. Водночас, В. Вернадський порушив складну проблему впливу наукового пізнання на людину, її світогляд, спробував довести, що саме науковий світогляд є формуючим засобом формування людської особистості як генератора планетарного ноосферного мислення, її свободи і відповідальності.

Для сьогодинньої організації науки, пов'язаної з конкретністю і вузькою спеціалізацією, широта думки і, пов'язана з міждисциплінарними підходами цілісність сприйняття проблеми, які репрезентував Вернадський, не завжди є характерними. В той же час, у зв'язку з досягненням сучасної синергетики, все більшої популярності набуває саме нелінійне мислення. Адже саме таке мислення, що включає в себе морально-етичні, гуманістичні аспекти, має велике значення для формування духовності сучасної людини, а також може слугувати основою відповідної парадигми освіти, і задовольняти потреби функціонування соціуму в екологічній, науково-культурній, етичній сферах.

1 Бібліографія

- [1] *Вернадский В.И.* Биосфера и ноосфера. — М., 1989.
- [2] *Вернадский В.И.* Труды по истории науки. — М., 2002.
- [3] *Вернадский В.И.* Труды по философии естествознания. — М., 2000.
- [4] *Йонас Х.* Принцип відповідальності. — К., 2001.
- [5] *Кисельов М.М., Деркач В.Л. та ін.* Концептуальні виміри екологічної свідомості: Монографія. — К., 2003.
- [6] *Огурцов А.П.* История науки как путь к ноосфере: концепция В.И. Вернадского // Вернадский В.И. Pro et contra. — СПб., 2000.
- [7] *Римський клуб* // Новейший философский словарь. — Минск, 2001.
- [8] *Переписка В.И. Вернадского и П.А. Флоренского* // Новый мир. — №2. - 1989.
- [9] *Переписка В.И. Вернадского с Б.Л. Личковым (1940 — 1944 гг.)*. — М., 1980.
- [10] *Степин В.С.* Саморазвивающиеся системы и перспективы техногенной цивилизации // Синергетическая парадигма. — М., 2000.
- [11] *Степин В.С.* У истоков современной философии науки // Вопросы философии. — №1, 2004. — С. 5–14.
- [12] *Ценностные аспекты развития науки* / Визгин В.П., Туровский М.Б., Баженов Л.Б. и др. / . — М., 1990.
- [13] *Яскевич Я.С., Кузнецов Л.Ф., Барковская А.В.* Ценностные ориентиры современной науки и перспективы цивилизационного развития. — Минск, 1996.